

УДК 159.9:159.947.3-043.84

САМОРОЗВИТОК ОСОБИСТОСТІ В СИСТЕМІ ПСИХОЛОГІЧНИХ ПОНЬЯТЬ

Т.В. Омельченко

аспірант кафедри вікової та педагогічної психології,
Рівненський державний гуманітарний університет,
otv2010@gmail.com

Омельченко Т.В. Саморозвиток особистості в системі психологічних понять. Сучасний соціально-політичний устрій суспільства, як ніколи раніше, вимагає активного включення людини в процес власної життєтворчості, висуває вимоги до неї як до активного суб'єкта власного перетворення, суб'єкта особистісного саморозвитку. Метою даного дослідження є теоретично дослідити психологічні особливості особистісного саморозвитку у системі психологічних категорій. На основі теоретичного аналізу саморозвиток особистості визначено як свідому, цілеспрямовану і самокеровану активність особистості, мета якої полягає в позитивній самозміні, що і забезпечує особистісне зростання, самовдосконалення, характеризується рухом від Я-реального до Я-потенційного і його досягненням на рівні зовнішніх проявів активності. Перспективи подальших досліджень цієї проблематики полягають у визначенні рівнів та стадій саморозвитку особистості, необхідності побудови концептуальної моделі, а також розробці діагностичного інструментарію у руслі досліджуваного феномену.

Ключові слова: саморозвиток особистості, самореалізація, самоактуалізація, саморегуляція, індивідуалізація, активність, життєвий шлях, життєтворчість.

Omelchenko, T.V. Personality self-development in the system of psychological concepts. Modern socio-political system requires person's active involvement in the process of his/her own life-creation as never before; it imposes requirements on a person as an active subject of his/her own transformation – the subject of personal self-development. The purpose of this research is to theoretically study the psychological characteristics of personal self-development in the system of psychological categories. Within the framework of the studied problematics, a person is regarded as a subject of his/her own activity and transformation whereas the development process is predominantly referred to as self-development. The phenomenon of personality self-development is presented in accordance with such psychological categories as individuation, self-realization, self-actualization, identity, activity of personality, and life-creation.

Philosophy defines self-development as a special type of self-motion of matter, which is characterized by a transition to a higher degree of organization, as well as a specific modification of self-transformation, self-organization, and system. According to the representatives of the physiological direction of research in personality psychology, the problem of personality self-development is closely intertwined with the system of ideas of the personality itself as a complex self-regulated system and the meaning of human existence. Humanistic psychology defines the process as the growth of self, the movement towards emotional and cognitive maturity, and self-actualization. In the context of the subject-activity paradigm, self-development is a person's fundamental ability to be and become a true subject of his/her life as well as to make his/her own life activity achieve practical transformation. Life-creation is manifested in the form of self-development – the cultivation of own uniqueness by expanding one's capabilities limited only by the degree of the applied efforts.

Basing upon theoretical analysis, personality self-development is defined as conscious, purposeful and self-directed personality activity, the goal of which is to make a positive self-change. This ensures personal growth and self-improvement and is characterized by the movement from the "real self" to the "ideal self" and its achievement at the level of external manifestations of the activity. The prospects for further research of the problematics consist in the determination of the levels and stages of personality self-development, the need to construct a conceptual model, and the development of diagnostic tools in line with the phenomenon under investigation.

Key words: personality self-development, self-realization, self-actualization, self-regulation, individuation, activity, life path, life-creation.

Постановка проблеми. Сучасний соціально-політичний устрій суспільства, як ніколи раніше, вимагає активного включення людини в процес власної життєтворчості, висуває вимоги до неї як до активного суб'єкта власного перетворення, суб'єкта особистісного саморозвитку. Потреба у саморозвитку є природною потребою, що надає індивідуальному життю людини яскравої спрямованості та глибокого сенсу.

Як свідчить теоретичний аналіз, проблема саморозвитку буквально пронизує зміст сучасних досліджень про особистість, про її внутрішній світ. На сьогодні більшість науковців розглядають людину як суб'єкта власної активності і власного перетворення, а процес розвитку переважно вважають саморозвитком (К. О. Абульханова-Славська [1], Л. І. Анциферова, Г. О. Балл, О. Ф. Бондаренко, М. Й. Боришевський, А. В. Брушлинський, Г. С. Костюк [6], С. Д. Максименко, Н. І. Пов'якель, С. Л. Рубінштейн [16], М. В. Савчин, Т. М. Титаренко, В. М. Ямницький [21]).

Проте важко назвати конкретні методологічні джерела, які визначали б певні параметри поняття «особистісний саморозвиток» і називали конкретні критерії опису його змістових сторін.

Саме тому нам видається важливим висвітлити психологічні особливості саморозвитку особистості через деякі суттєві аспекти даного феномену як прояву самоактивності особистості, необхідні для розуміння його як реального психологічного явища. Такими аспектами є самоактуалізація, самореалізація, індивідуалізація, саморегуляція, життєтворчість тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Звернення до феномену саморозвитку особистості знаходимо в контексті дослідження найрізноманітніших психологічних проблем: саморозвиток особистості як складної саморегульованої системи (Т. П. Анохін, В. М. Бехтерев, О. Ф. Лазурський [8], В. М. М'ясищев [10], І. М. Сеченов); самоактуалізація (А. Маслоу [9], Е. Еріксон, К. Роджерс [15]), самореалізації особистості (Л. О. Коростильова [5], Д. О. Леонтьєв, Н. І. Сарджвеладзе, І. А. Шестопал та ін.), прагнення до саморозкриття творчого потенціалу (Б. Г. Ананьєв, О. О. Бодальов, А. О. Деркач [3], І. В. Кузьміна, В. Н. Максимова, А. О. Реан, Н. А. Рибніков та ін.), реалізація особистісних і надособистісних сенсів (О. П. Колісник), здійснення індивідуалізації (К. Г. Юнг [20]), самоактивність особистості (М. Й. Боришевський, Г. С. Костюк, Л. С. Рубінштейн [16]), реалізація суб'єктом особистісного сенсу (К. О. Абульханова-Славська, Л. І. Анциферова, Ф. Є. Василюк, В. І. Слободчиков [17]), життєтворчість, життєвий шлях особистості (К. О. Абульханова-Славська, Б. Г. Ананьєв, Л. Ф. Бурлачук, О. Ю. Коржова, В. Г. Панок, Т. М. Титаренко, В. М. Ямницький).

Мета дослідження – теоретично дослідити психологічні особливості особистісного саморозвитку у системі психологічних категорій.

Завдання:

1. Дослідити походження та визначити сутність поняття «саморозвиток».
2. Здійснити аналіз саморозвитку особистості крізь призму основних психологічних концепцій.
3. На основі теоретичного аналізу описати власне розуміння поняття саморозвитку особистості.
4. Сформулювати перспективи подальших досліджень у руслі заданої проблематики.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих результатів. У науковий обіг поняття «саморозвиток» було введено А. Адлером і пов'язувалося ним з ідеєю «переваги» (досягнення найбільшого з можливого) як фундаментального закону людського життя. Згідно з посткласичним системним підходом, усі поняття, що містять складову «само», передбачають «щось, що йде з внутрішнього, щось самопричинне, що зсередини спонукається і регулюється» [3, с.8].

Для кращого розуміння сутності поняття варто звернутися до його трактування в інших мовах. Наведемо етимологічне визначення терміну «саморозвиток». В англо-російському психоаналітичному словнику ми знаходимо два трактування поняття «саморозвиток»: *саморозвиток* (self-development) як спонтанний розвиток та *саморозвиток* (self-evolution) як розвиток через удосконалення внутрішніх якостей [10]. У другому терміні робиться більший акцент на самотворенні особистості.

У філософських дослідженнях, як вітчизняних, так і зарубіжних, використання поняття «саморозвиток» та ідей, покладених в його основу, має давню історію. Мудреці Стародавньої Індії пов'язували поліпшення земного життя людини з удосконаленням її особистості; Конфуцій і Лао Цзи обґрунтовували синтез громадянського і військового вдосконалення; Демокріт, Сократ, Епікур вважали саморозвиток метою людського життя; Марк Аврелій, Плутарх, Сенека зазначали, що моральне вдосконалення проявляється у формі самосвідомості й аскетизму; Фома Аквінський, Д. Бруно, Г. Лейбніц, Б. Спіноза пов'язували можливість вдосконалення з вірою в духовний розвиток [4].

Працями представника фізіологічного підходу до саморозвитку І.М. Сеченова започатковано уявлення про регуляторний характер перебігу психічних явищ та про розвиток психіки в «реальних життєвих зустрічах» [13, с.21] організму з середовищем, що є базовим у науковому дослідженні даного феномену [13].

Т.П. Анохін – творець теорії функціональних систем, – розкриває проблеми саморегуляції як «всезагального закону діяльності організму» через механізми аферентного синтезу, прийняття рішення та акцептора дії [13]. Праці послідовників Б.Г. Ананьєва, М.Я. Басова, В.М. Бехтерева, О.Ф. Лазурського містять численні наукові розробки з проблематики самоуправління, саморегулювання

та саморозвитку в цілому. Запропонована О.Ф. Лазурським концепція індивідуальних відмінностей розглядається як система ставлень особистості до оточуючого світу [7].

Концептуальні основи процесу саморозвитку особистості задані гуманістично орієнтованою психологією XIX ст., в якій названий процес розглядався через розуміння таких процесів, як саморозуміння, самоактуалізація, самореалізація (А. Маслоу, Е. Еріксон, К. Роджерс). У гуманістичних концепціях К. Роджерса та А. Маслоу людина представлена як центральний об'єкт, що ініціює та організовує процес власного розвитку, а особистість є його центром власного розвитку, вона містить джерела та рушійні сили цього розвитку. Тому головним збудником особистісного росту, згідно з К. Роджерсом та А. Маслоу, є вроджена, іманентна тенденція організму до особистої автономії, самозміцнення, самоактуалізації [7]. Саморозвиток – зростання Я, рух до емоційної та когнітивної зрілості або, за А. Маслоу – поступальний рух до самоактуалізації [14].

З позицій акмеології (Б.Г. Ананьєв, О.О. Бодальов, А.О. Деркач, І.В. Кузьміна, А.О. Реан, Н.А. Рибніков та ін.) саморозвиток можна розуміти як: тенденцію до саморозкриття і саморозгортання творчого потенціалу людини; свідомий процес самовдосконалення з метою ефективної самореалізації на основі внутрішньо значущих устремлінь і зовнішніх впливів; цілеспрямовану, багатоаспектну самозміну, що слугує меті максимального духовно-морального і діяльнісно-практичного самозбагачення, саморозгортання та самоздійснення [2].

Важливі положення в даному контексті ми знаходимо у представників зарубіжної екзистенціальної психології (С. К'єркегор, Х. Ортега-і-Гассет [11], Ж. Сартр, Е. Фромм, М. Хайдеггер, К. Ясперс та ін.). На думку Е. Фромма, здатність до саморозвитку притаманна кожній людині і передбачає наявність продуктивної активності. «Розуміння людської душі має ґрунтуватися на аналізі людських потреб, що виростають з умов існування» [11, с.25]. М. Хайдеггер вбачає сутність саморозвитку в розвитку духовно-моральних, справді людських якостей через співрозуміння, співдію, співучасть людини.

За К. Юнгом, кожен індивід має тенденцію до індивідуації, саморозвитку. Індивідуація – це становлення себе, процес розвитку людини, що включає встановлення зв'язків між Его – центром свідомості та Самістю – центром душі, що поєднує свідоме й несвідоме. Підсумок здійснення індивідуації вчений називав самореалізацією. На думку вченого, саме це є кінцевою стадією розвитку особистості, досяжною лише для здібних і високоосвічених людей, які, разом з тим, володіють певними можливостями для цього [18].

Поняття саморозвитку у гештальттерапії Ф. Перлз [12] розглядає як процес розширення самосвідомості, що сприяє саморегуляції й координує рівновагу між внутрішнім світом і середовищем. Дослідник стверджує, що корені психологічних проблем особистості лежать у її тенденції надмірно фантазувати й інтелектуалізувати, мудрувати там, де потрібно просто усвідомити наявне [12]. В цьому випадку саморозвиток блокується.

З погляду психоаналізу, саморозвиток здійснюється за рахунок вивільнення раніше недоступного неусвідомленого матеріалу. З. Фрейд вважав, що якщо цей матеріал стає доступним свідомості пацієнта, то енергія вивільняється і може бути використана «Его» на більш здорові цілі, що зменшує тим самим зменшує руйнівні тенденції [17]. Основними перешкодами для розвитку особистості зазвичай є фіксованість на одному або декількох механізмах захисту.

У вітчизняній психології ідеї функціонального підходу пов'язані з уявленням про функціональну тенденцію як джерело саморозвитку (В. Г. Асеев, Л. І. Божович, М. Й. Боришевський, М. І. Лісіна, В. М. М'ясищев, А. В. Петровський, Д. М. Узнадзе та ін.).

Цінною для розуміння механізмів саморозвитку є концепція відносин особистості В. М. М'ясищева. Різноманітні зв'язки людини з навколишнім світом визначають інтеграційну структуру особистості, її внутрішній світ. У свою чергу, сформовані стійкі особистісні властивості регулюють обсяг і ступінь активності соціальних контактів, утворюючи власне середовище розвитку. При цьому відбувається взаємозумовленість двох інтегративних структур – самої особистості і соціального оточення [9]. Іншими словами, саме в міжособистісних відносинах особистість формує, створює саму себе.

Проблема саморозвитку пов'язана із феноменологічним планом розгляду особистості, її ціннісно-сислової сфери. Насамперед необхідно відзначити роботи К. О. Абульхановой-Славської, Л. І. Анциферової, А. В. Брушлинського, Ф. Є. Василюка, В. П. Зінченко, В. В. Знакова, Д. О. Леонтьєва,

В. І. Слободчикова та ін. Згідно з феноменологічним підходом, кожна людина володіє унікальною здатністю по-своєму сприймати та інтерпретувати світ [16].

Критерієм розвитку особистості для К. О. Абульханової-Славської є становлення особистістю суб'єктом власної життєдіяльності, наявність чи відсутність сенсу життя. Лише у реальному житті здатні об'єднатись такі концепції, як життєва позиція, життєва лінія і сенс життя [1]. Отже, розвиток особистості здійснюється у реальному житті шляхом реалізації особистісного сенсу.

Акцентування на керованості процесу власних змін знаходимо у теоретичних напрацюваннях психологів у руслі суб'єктно-діяльнісної парадигми (К. О. Абульханова-Славська, І. Д. Бех, А. В. Брушлінський, Л. Ф. Бурлачук, С. Д. Максименко, Г. В. Ложкін, А. В. Петровський, В. І. Слободчиков, В. О. Татенко, Н. В. Чепелева та ін.). Так, одними з перших дали визначення саморозвитку В. І. Слободчиков та Є. І. Ісаєв [16]. Згідно із даним підходом, саморозвиток – це фундаментальна здатність людини ставати і бути справжнім суб'єктом свого життя, робити власну життєдіяльність предметом практичного перетворення [16].

За С. Л. Рубінштейном, саморозвиток – це становлення, виникнення в неї нових якостей, нових вищих рівнів буття, рух до духовного сходження. Важливим є саморозвиток через взаємодію суб'єкта і об'єкта, яка передбачає одночасність змінювання суб'єктом об'єкта та зворотного впливу цих змін на розвиток суб'єкта [15].

Революційними в цьому плані стали ідеї Г. С. Костюка, згідно з якими роль власної активності індивіда в психічному розвитку зростає, ймовірно, завдяки якісним перетворенням суб'єктної активності на кожному з етапів онтогенезу [5]. Індивід набуває рис суб'єкта не в підлітковому або в будь-якому іншому віці, а при переході від біологічного до психічного способу саморегуляції. Цей механізм саморозвитку виникає раптово і не надходить ззовні. Він є генетичним наслідком трансформації нижчих форм до вищих шляхом активного «оволодіння» новими формами і змістами суб'єктної активності особистості, що активно взаємодіє із зовнішнім світом [5].

Виникнення нових способів самоаналізу та аналізу розвитку особистості впродовж її життя сприяло розвитку психології «життєвого шляху» (Б. Г. Ананьєв, Г. О. Балл, Ш. Бюлер, Л. С. Виготський, Є. І. Головаха, О. О. Кронік, С. Д. Максименко, В. А. Роменець, Л. В. Сохань, Т. М. Титаренко, Н. В. Чепелева та ін.). Відображаючись у свідомості людини, зв'язки між життєвими подіями утворюють багатoshарову, суб'єктивну картину життя, що, у свою чергу, забезпечує функцію довгострокової регуляції та узгодження життєвих задумів і вчинків людини із задумами і вчинками інших людей. На думку вчених, методи моделювання життєвого шляху самі є істотним стимулом саморозвитку особистості, її особистісного зростання [6].

Творча спрямованість або життєтворчість особистості сприяє цілісному розвитку можливостей людини. Життєтворчість – це не тільки шлях до саморозвитку через цілепокладання, самопрограмування й конструювання певної системи соціальних статусів. Вона не зводиться до прагнення всебічного аналізу й синтезу, системно-структурного відображення дійсності та її свідомого перетворення [19].

На нашу думку, складний та системний характер поняття саморозвитку найбільш послідовно представлено у концепції розвитку життєтворчої активності особистості В. М. Ямницького. Автор визначає життєтворчу активності як сполучну ланку, крізь яку, за наявності рефлексії, здійснюється взаємозв'язок між процесами адаптації й творчості на рівні **саморозвитку** (самореалізації, самоактуалізації) як «кінцевої мети адаптаційних процесів, з одного боку, та творчості як інтегральної характеристики життєвої активності – з іншого» [19, с. 321].

Феномен саморозвитку суб'єкта належить до категорії найбільш інтегральних, загальних форм його активності. Названі прояви психічного життя людини об'єднує те, що всі вони самодетерміновані і відображають різні аспекти саморуку, самотворення, самозмінювання особистості. Будучи імпліцитно поєднані, вони виражають сутність саморозвитку особистості.

Висновки та перспективи дослідження. Отже, у розглянутих підходах до досліджуваного феномену наголошується на авторстві, суб'єктності людини у процесі власної життєдіяльності. Саморозвиток особистості розглядається як свідомо, цілеспрямована і самокерована активність особистості, мета якої полягає в самозміні в позитивному напрямі, що і забезпечує особистісне зростання, самовдосконалення. Проте більшою мірою акцент робиться на авторстві щодо власного

життя, а не власної особистості, тобто саморозвиток розглядається як життєтворчість у процесі життєдіяльності і, як результат, і, як самопобудова особистості. Перспективи подальших досліджень цієї проблематики полягають у визначенні рівнів та стадій саморозвитку особистості, необхідності побудови концептуальної моделі, а також розробці діагностичного інструментарію у руслі досліджуваного феномену.

Список використаних джерел

1. Абульханова-Славская К.А. Развитие личности в процессе жизнедеятельности / К.А. Абульханова-Славская // Психология личности и образ жизни. — М.: Наука, 1987. — 224 с.
2. Деркач А.А. Акмеологическая культура личности: содержание, закономерности, механизмы развития / А.А. Деркач, Е.В. Селезнева. — М.: Издательство Московского психолого-социального института; Воронеж: Издательство НПО «МОДЭК», 2006. — 496 с.
3. Ключко В.Е. Самореализация личности: системный взгляд / В.Е. Ключко, Э.В. Галажинский. — Томск: ТГУ, 2000. — 163 с.
4. Коростылева Л.А. Психология самореализации личности: основные сферы жизнедеятельности: дис. ... докт. психол. наук: 19.00.01 / Л.А. Коростылева; С.- Петерб. гос. ун-т. — СПб., 2001. — 398 с.
5. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Г.С. Костюк, [за ред. Л.М. Проколієнко]. — К.: Радянська школа, 1989. — 608 с.
6. Кроник А.А. Life Line и другие новые методы психологии жизненного пути / [сост. и общ. ред. А.А. Кроник]. — М.: Прогресс, Культура, 1993. — 230 с.
7. Лазурский А.Ф. Классификация личностей. Психология индивидуальных различий: хрестоматия / Лазурский А.Ф., Гиппенрейтер Ю.Б., Романова В. Я. — М.: ЧеРо, 2000. — 776 с.
8. Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы / [пер. с англ. Г. Балл, А. Попогребский]. — М.: Смысл, 1999. — 425 с.
9. Мясичев В. И. Психология отношений. Избранные психологические труды / В. И. Мясичев. — М.: Ин-т практ. психологии; Воронеж: НПО "МОДЭК", 1995. — 356 с.
10. Овчаренко В. И. Англо-русский психоаналитический словарь / В. И. Овчаренко. — М.: 2003. — 808 с.
11. Ортега-и-Гассет Х. О спортивно-праздничном чувстве жизни / Х. Ортега-и-Гассет // Философские науки. — 1991. — № 12. — С. 137–152.
12. Перлз Ф. Внутри и вне помойного ведра / [пер. с англ. Ф. Перлз, П. Гудмен, Р. Хефферлин]. — СПб.: Петербург XXI век, 1995. — 448 с. — (Практикум по гештальттерапии).
13. Пряжников Н.С. Личностное самоопределение в преклонном возрасте / Пряжников Н.С., Фельдштейн Д.И., Асмолов А.Г. // Мир психологии: научно-методический журнал. — Самара. — 1999. — №2. — С.111–123.
14. Роджерс К. Клиент-центрированная психотерапия. Теория, современная практика и применение / К. Роджерс. М.: Изд-во Института Психотерапии, 2007. — 560 с. — (Серия: Золотой фонд психотерапии).
15. Рубинштейн С.Л. Принцип творческой самодеятельности / С.Л. Рубинштейн // Избранные философско-психологические труды. Основы онтологии, логики и психологии. — М.: Наука. — 1997. — С. 433–439.
16. Слободчиков В.И. Психология развития человека: развитие субъективной реальности в онтогенезе [учебное пособие] / В.И. Слободчиков, Е.И. Исаев. — М.: Школьная пресса, 2000. — 416 с.
17. Фэйдимен Дж. Теория и практика личностно-ориентированной психологии. Методика персонального и социального роста / [пер. с англ. Дж. Фэйдимен, Р. Фрейгер]. — М.: Три Л, 1996. — Т. 1,2. — 420 с.
18. Юнг К.Г. Структура психики и процесс индивидуации / К.Г. Юнг; [пер. Т. А. Ребеко]. — М.: Наука, 1996. — 269 с.
19. Ямницький В.М. Розвиток життєтворчої активності особистості: теорія та експеримент [монографія] / В.М. Ямницький. — Одеса: ПНЦ АПН України; СВД Черкасов М. П., 2006. — 362 с.

References translated and transliterated

1. Abulkhanova-Slavskaja K.A. Razvitiye lichnosti v protsesse zhiznedejatel'nosti [Personality development in the process of life activity] / K.A. Abulkhanova-Slavskaja // Psikhologiya lichnosti i obraz zhizni [Personality psychology and lifestyle]. — М.: Nauka, 1987. — 224 p.
2. Derkach A.A. Akmeologicheskaja kultura lichnosti: soderzhaniie, zakonmernosti, mekhanizmy razvitiia [Acmeological culture of personality: content, patterns, mechanisms of development] / A.A. Derkach, E.V. Seleznieva. — М.: Izdatel'stvo Moskovskogo psikhologo-sotsial'nogo instituta; Voronezh: Izdatel'stvo NPO «MODEK», 2006. — 496 p.
3. Klochko V.E. Samorealizatsiia lichnosti: sistemnyi vzgliad [Personality self-development: systemic view] / V.E. Klochko. E.V. Galazhinskii. — Tomsk: TGU. 2000. — 163 p.
4. Korostyleva L.A. Psikhologiya samorealizatsii lichnosti: osnovnyie sfery zhiznedeiatel'nosti: dis. ... dokt. psikhol. nauk: 19.00.01 [Psychology of personality self-realization: main spheres of life activity: dissertation] / L.A. Korostyleva; S.- Peterb. gos. un-t. — SPb.. 2001. — 398 p.
5. Kostyuk H.S. Navchalno-vykhovnyi protses i psykhični rozvytok osobystosti [Educational process and psychic development of personality] / H.S. Kostyuk, [za red. L.M. Prokoliienko]. — К.: Radianska shkola, 1989. — 608 p.
6. Kronik A.A. Life Line i drugiie novyie metody psikhologii zhiznennogo puti [Life Line and other new methods of life path psychology] / [sost. i obshch. red. A.A. Kronik]. — М.: Progress. Kultura. 1993. — 230 p.

7. Lazurskii A.F. Klassifikatsiia lichnostei. Psikhologiya individualnykh razlichii: khrestomatiia [Classification of personalities. Psychology of individual differences: reader] / Lazurskii A.F., Gippenreiter Yu.B., Romanova V.Ya. — M.: CheRo, 2000. — 776 p.
8. Maslow A. Novyye rubezhi chelovecheskoi prirody [New frontiers of human nature] / [per. s angl. G. Ball, A. Popogrebnskiy]. — M.: Smysl, 1999. — 425 p.
9. Miasishchev V.I. Psikhologiya otnoshenii. Izbrannyye psikhologicheskiye trudy [Psychology of relations. Selected psychological works] / V.I. Miasishchev. — M.: In-t prakt. psikhologii; Voronezh: NPO "MODEK", 1995. — 356 p.
10. Ovcharenko V.I. Anglo-russkii psikhoanaliticheskii slovar [English-Russian psychoanalytic dictionary] / V.I. Ovcharenko. — M.: 2003. — 808 p.
11. Ortega-i-Gasset X. O sportivno-prazdnichnom chuvstve zhizni [On the sports and festive feeling of life] / X. Ortega-i-Gasset // Filosofskie nauki. — 1991. — № 12. — p. 137–152.
12. Perls F. Vnutri i vne pomoinogo vedra [In and out the garbage pail] / [per. s angl. F. Perls, P. Gudmen, R. Khefferlin]. — SPb.: Peterburg XXI vek, 1995. — 448 p. — (Praktikum po geshtal'terapii).
13. Priazhnikov N.S. Lichnostnoie samoopredeleniie v preklonnom vozraste [Personality self-determination in old age] / Priazhnikov N.S., Feldshtein D.I., Asmolov A.G. // Mir psikhologii: nauchno-metodicheskii zhurnal. — Samara. — 1999. — №2. — p. 111–123.
14. Rogers C. Klient-tsentrirovannaia psikhoterapiia. Teoriia, sovremennaia praktika i primeneniie [Client-centered psychotherapy. Theory, modern practice, and application] / C. Rogers. M.: Izd-vo Instituta Psikhoterapii, 2007. — 560 p. — (Seriia: Zolotoi fond psikhoterapii) [Series: Golden fund of psychotherapy].
15. Rubinstein S.L. Printsip tvorcheskoi samodeiatelnosti [The principle of creative activity] / S. L. Rubinstein// Izbrannyye filosofsko-psikhologicheskiye trudy. Osnovy ontologii, logiki i psikhologii [Selected philosophical and psychological works. Fundamentals of ontology, logic, and psychology]. — M.: Nauka. — 1997. — P. 433–439.
16. Slobodchikov V.I. Psikhologiya razvitiia cheloveka: razvitiie subiektivnoi realnosti v ontogeneze [uchebnoie posobiie] [Psychology of human development: development of subjective reality in ontogenesis [textbook]] / V.I. Slobodchikov, E.I. Isaiev. — M.: Shkolnaia pressa, 2000. — 416 p.
17. Fadiman J. Teoriia i praktika lichnostno-oriietirovannoi psikhologii. Metodika personalnogo i sotsialnogo rosta [Theory and practice of personality-oriented psychology. Methodology of personal and social growth] / [per. s angl. J. Fadiman, R. Frager]. — M.: Tri L, 1996. — T. 1,2. — 420 p.
18. Jung C.G. Struktura psikhiki i protsess individuatsii [Structure of the psyche and the process of individuation] / C.G. Jung; [per. T.A. Rebeko]. — M.: Nauka, 1996. — 269 p.).
19. Yamnytskyi V.M. Rozvytok zhyttietvorchoi aktyvnosti osobystosti: teoriia ta eksperyment [monohrafiia] [Development of life-creating activity of the personality: theory and experiment [monograph]] / V.M. Yamnytskyi. — Odesa: PNTs APN Ukrainy; SVD Cherkasov M.P., 2006. — 362 p.